

Хохліна О. Сутність індивідуальності у контексті співвідношення понять «людина», «індивід», «особистість» / Хохліна О.П. // Індивідуальність у психологічних вимірах спільнот та професій в умовах мережевого суспільства: Монографія колективна / За ред. Л.В. Помиткіної, О.П.Хохліної. – К.: ТОВ «Альфа-ПК», 2019. – С.33-39.

Хохліна О.

СУТНІСТЬ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ У КОНТЕКСТІ СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ «ЛЮДИНА», «ІНДИВІД», «ОСОБИСТІСТЬ»

Саме особистість та її становлення є пріоритетною цінністю суспільних, і, зокрема освітніх, впливів на людину; саме особистісне становлення є вершинною метою її психічного розвитку. Розуміння суті індивідуальності досягається на основі співвідношення понять людини, індивіда й особистості та дотичних - об'єкта та суб'єкта впливів.

Стаття є результатом теоретичного дослідження проблеми на основі аналізу праць таких вчених, як К.О. Абульханова, Б.Г. Ананьєв, Г.М. Андрєєва, І.Д. Бех, Л.С. Виготський, В.К. Гербачевский, А.Б. Коваленко, А.Г. Ковальов, М.Н. Корнєв, Г.С. Костюк, О.М. Леонтєв, Б.Ф. Ломов, С.Д. Максименко, В.М. Маркін, А.В. Мудрик, С.А.Мул, І.М. Палей, Б.Д. Паригін, А.В. Петровський, К.К. Платонов, В.В.Рибалка, Л.Д. Столяренко, Д.І. Фельдштейн, Т. Шибутані та ін., а також власних досліджень.

Первинним щодо низки зазначених понять є поняття людини. У широкому плані людина визначається як суспільна істота, яка є ступенем розвитку тварин на землі, що здатна до виробництва засобів праці та їх використання, має складно організований мозок, свідомість, мовлення. У свою чергу, людина розглядається як індивід, особистість, індивідуальність.

Індивід, на думку переважної більшості вчених, - це представник людини як біологічної істоти. А тому індивід – це носій природних, біологічних властивостей, які даються людині переважно від народження. Такі властивості уможливають бути самостійним живим організмом, представником Номо

Sapiens. Людина індивідом народжується. До індивідних властивостей (за Б.Г. Ананьєвим) відносяться первинні: 1) індивідуально-типологічні властивості – конституційні (особливості фізичної будови людини); нейродинамічні (особливості діяльності нервової системи); білатеральні (властивості функціональної геометрії тіла у вигляді симетрії та асиметрії); 2) вікові та статеві властивості; та вторинні, які виникають на основі первинних і «надбудовуються» над ними, - органічні потреби, темперамент, задатки.

У цілому індивідні властивості людини розглядаються у психології як природна, біологічна умова (біологічний чинник, основа) онтогенетичного, у тому числі й особистісного, розвитку людини. У зазначеному аспекті найбільше значення мають центральна нервова система, головний мозок, аналізатори, стан здоров'я, задатки. Так, до умов нормального розвитку індивіда Г.М. Дульнев та О.Р. Лурія відносять: 1) “нормальну роботу головного мозку та його кори”, тобто необхідну нейробіологічну готовність з боку різних мозкових структур та всього мозку в цілому як системи; 2) “нормальний фізичний розвиток дитини та пов'язане з ним збереження нормальної працездатності, нормального тонуусу нервових процесів”; 3) “збереженість органів чуття, які забезпечують нормальний зв'язок із зовнішнім світом”. Л.С. Виготський також стверджував, що розвиток вищих форм поведінки потребує певної міри біологічної зрілості, певної структури як передумови.

Природна основа обумовлює виникнення особливостей психіки, шляхів та способів розвитку, позначається на рівні та висоті досягнень у ньому. Але й відмічається, що формування мозкових систем людини (як біологічної умови розвитку) відбувається в процесі її предметної та соціальної активності. Таким чином показується вплив соціальних умов на становлення біологічної основи психофізичного розвитку людини.

Народившись, людина-індивід потрапляє у соціальні умови, під їх вплив, засвоює соціальний досвід (соціалізується) у формі знань та способів дій щодо навколишнього природного та соціального середовища, форм активності

(діяльності, спілкування, поведінки). І тоді людина-індивід стає особистістю. Лише аналіз відносин «індивід-суспільство» дозволяє розкрити основу властивостей людини як особистості (Б.Ф. Ломов).

До соціальних умов відносять умови зростання дитини, її перебування в сім'ї та ставлення до неї, коло та особливості спілкування, і щонайперше навчання та виховання. Так, Г.М. Дульнев та О.Р. Лурія особливе значення для нормального розвитку надають систематичності та послідовності навчання дитини у сім'ї та закладах освіти.

Слід зазначити, що соціальні впливи на розвиток дитини мають місце ще до її народження. Йдеться про несприятливі соціальні ситуації, в яких знаходиться мати дитини і які спрямовані проти самої дитини, довготривалі негативні переживання матері, сильні короточасні стреси. Суттєвий вплив має і психологічний стан матері під час пологів. Але вплив соціальних умов на розвиток дитини ще більше зростає, коли вона народжується.

Незважаючи на те, що розвиток визначається сполученням біологічних та соціальних умов, природного та культурного планів розвитку (що утворюють по суті єдину низку соціально-біологічного формування особистості (Л.С. Виготський), саме соціальні умови є провідним чинником психічного розвитку та становлення особистості. Адже дитина навіть з органічними ураженнями головного мозку, потрапляючи в спеціальні умови навчання та виховання, під своєчасний коригуючий вплив, здатна до успішної соціалізації та подальшої інтеграції у систему суспільних відносин. І навпаки: у дитини зі сприятливими біологічними передумовами розвитку при відсутності нормальних соціальних умов зростання можуть з'являтися певні вади. Про це свідчать і факти виникнення відхилень у розвитку, зокрема «синдрому госпіталізму», в умовах комунікативної та емоційної депривації.

Таким чином, у психології особистісний розвиток пов'язується із входженням людини-індивіда у суспільні відносини, із соціалізацією. У зв'язку з цим Л.С. Виготський відмічає, що особистість – поняття соціальне,

надприродне. А найпростішими визначеннями особистості, відповідно, є такі: особистість – це соціалізований індивід; носій суспільних відносин; носій соціальних (соціально-значущих) властивостей; це соціальна якість людини.

Звідси соціалізація, як засвоєння суспільного досвіду, а повніше - формування особистості в певних соціальних умовах; процес засвоєння особою соціального досвіду, у ході якого вона перетворює соціальний досвід у власні цінності та орієнтації, вибірково залучає до своєї системи поведінки ті норми і шаблони, які прийняті у суспільстві, є першою найважливішою детермінантою становлення особистості.

Однак, чи достатньо цієї детермінанти для того, щоб сформувалася особистість, яка завжди асоціюється з унікальністю, неповторністю? Більш глибокий аналіз проблеми показує, що має місце друга обов'язкова детермінанта формування особистості. І нею є процес індивідуалізації – набуття людиною все більшої самостійності, а найголовніше – формування власного унікального способу життя та власного внутрішнього світу; це процес розвитку конкретної особистості. Процес індивідуалізації характеризується тим, що становлення особистості на певній стадії починає забезпечуватися самодетермінацією, тобто особистість сама починає організовувати, регулювати особисте життя, власний розвиток. Завдяки чому це стає можливим? Загальною передумовою самодетермінації розвитку є перехід дитини в істоту, яка усвідомлює себе як суб'єкта, коли у неї формується самосвідомість, тобто усвідомлення себе та своїх якостей.

Таким чином, становлення особистості забезпечується складною, системною детермінацією: 1) соціальна детермінація в процесі соціалізації, яка по своїй суті є зовнішньою (при цьому особистість постає як об'єкт впливів), та 2) самодетермінація в процесі індивідуалізації завдяки розвитку самосвідомості, яка є внутрішньою (особистість постає передусім як суб'єкт впливів). При цьому важливо враховувати, що самодетермінація доповнює соціальну детермінацію, забезпечуючи повноту та завершеність особистісного зростання.

Виходячи з суті системної детермінації становлення особистості, можемо дати визначення особистості з акцентом на кожній з виділених детермінант.

Так, особистість у психології визначається щонайперше як суспільно-психологічна сутність людини, яка формується в результаті засвоєння нею суспільно-історичного досвіду людства. Аналіз такого визначення свідчить, що в ньому відображається перша детермінанта становлення особистості – процес соціалізації, а особистість постає як об'єкт соціальних впливів.

Таким чином, ми торкаємося питання суті понять «об'єкт» та «суб'єкт» впливів у контексті проблеми особистісного становлення. Об'єкт – людина, щодо якої здійснюються впливи (передусім соціальні). Суб'єкт же – це людина, яка сама здійснює впливи, регулює свою активність (діяльність, спілкування, поведінку), психічну діяльність, її прояви, свій власний розвиток. Завдяки тому, що особистість – це суб'єкт, вона здатна до саморегуляції, здатна «дати собі раду» у плані актуальних, найближчих потенційних дій, дій на життєву перспективу (Б.Ф.Ломов) та в плані саморозвитку. Особистість – це здатність індивіда жити крізь призму свого життєвого вибору, відповідальності за нього (В.М. Маркін). На думку Б.Г. Ананьєва, особистість – це суспільний індивід, об'єкт та суб'єкт історичного процесу. Особистість, за В.М. Маркіним, – це суб'єкт як діяч, ініціатор власної активності.

Ми підійшли, таким чином, до визначення суті особистості, у якому відображалися б обидві найважливіші детермінанти становлення особистості – процеси соціалізації та індивідуалізації – та в якому б особистість поставала б не лише як об'єкт, а й суб'єкт впливів. Таким визначенням може бути наступне. Особистість - це саморегульоване системне утворення, що складається з соціально-значущих психічних властивостей, які забезпечують вибірковість відношень та регуляцію поведінки людини як поведінки суб'єкта активності, у тому числі й до себе.

При цьому слід відмітити, що в характеристиці особистості дуже важливою є ознака відносної сталості, певної прогнозованості, наявності

стрижня (особистість – «як качан капусти»). У зв'язку з цим особистість розглядається як стійкий психічний склад людини (К.О. Абульханова). Окрім того, в якості змістових ознак особистості С.Д. Максименком наводяться цілісність, унікальність, активність, вираження, відкритість, саморозвиток і саморегуляція. За В.М. Маркіним найвищими критеріями успішності особистісного зростання (або сформованості особистості) є: 1) ефективність діяльності; 2) максимальна самореалізація (професійна та екзистенційна задоволеність); 3) досягнення найвищого рівня розвитку (реалізація здібностей). Зрілість же особистості виявляється у свідомому керівництві своєю поведінкою, тобто у здібності бути адекватним й активним соціальним суб'єктом.

Отже, ми розглянули суть понять «індивід» та «особистість». Однак зміст поняття особистості буде розкритим недостатньо, якщо не сказати про поняття «індивідуальність». Поняття «індивідуальність» вказує на індивідуальну неповторність людини, на психофізичну цілісність людини як індивіда, так й особистості. Тобто, в індивідуальності представлено неповторні індивідні та особистісні властивості, які злино воєдино та які й створюють те унікальне, що є в людині. Індивідуальність - це інтегративна унікальність людини.

Цілісність, унікальність, яка С.Д. Максименком розглядається у характеристиці особистості, у кожної людини своя, чимось принципово відмінна. Вона зумовлена, на його думку, своєрідністю взаємодії біологічного, соціального, духовного та постійним саморухом, саморозвитком, у процесі якого індивідуальний візерунок особистісних проявів набуває все більш сворідної і завершеної форми. При цьому біологічне, соціальне, духовне не пригнічують одне одного, а складно і плідно взаємодіють, породжуючи унікальне «диво» (термін О.Ф. Лосєва) – людську особистість.

Наведемо найбільш суттєві думки вчених щодо суті індивідуальності та її співвідношення з особистістю. Б.Г. Ананьєв вважає, що індивідуальність – продукт злиття соціального та біологічного в індивідуальному розвитку людини. Якщо особистість - це «вершина» всієї структури людських властивостей, то

індивідуальність – це «глибина» особистості та суб'єкта. При цьому Л.С. Виготський відмічає, що особистість – поняття вужче, ніж індивідуальність (дійсно, адже в індивідуальності представлено не лише особистісні, а індивідні властивості!).

Підводячи підсумки щодо співвідношення понять «індивід», «особистість», «індивідуальність», наведемо щодо них найсуттєвіші положення: 1) індивідом народжуються, 2) особистістю стають, 3) індивідуальністю стають, відстоюючи її. Не кожний індивід є особистістю та індивідуальністю, але кожна особистість й індивідуальність є індивідом.

Розкриття суті поняття індивідуальності на основі співвідношення з іншими найближчими поняттями, які характеризують людину, є необхідною умовою визначення теоретико-методологічних засад проведення конкретних досліджень різноманіття проявів індивідуальності людини та пошуку шляхів і засобів її формування.